

Könyvnyomtatás a 16. században

A „homo typographicus” kialakulása*

Gutenberg úttörő tettet követő fél évszázadban újabb becslések szerint mintegy 28 000–30 000 tételt nyomtattak. A könyvnyomtatás művészete, mely fogalom feltehetően már a mainzi ősnymodászok műhelyében keletkezett, gyorsan elterjedt Európában. Az inkunábulumok, vagy ősnymotatványok korának nyomdászati térképe számos regionális központot mutat. Ezek közül persze csak néhányuk nagy városi és szellemi központ Felső- és Dél-Németországban, Felső- és Közép-Itáliában, Franciaországban és Spanyolországban. Bár az új *ars imprimendi* ötven évvel a mainzi felfedezés után ismertté vált az európai kultúrvilágban, a vele járó lehetőségek több oldalú kihasználtságát mégsem érte el. Nemrég Severin Corsten újból kiemelte az egyház központi funkciója és az új mesterségnek a korai nyomdászvárosokban való elterjedése közti szoros összefüggést. Sok esetben ténylegesen „egyházi szervek keze volt a dologban”. Ezek érdekei a nyomdászatot eszközként tartották szem előtt, nem pedig ennek előremutató vagy egyenjogosító jellegét. Mindenekelőtt például az egységes szövegforma igénye, különösen a liturgikus könyveknél, tehát a misekönyvnel, breviáriumoknál stb. – és ekkor még teljesen figyelmen kívül hagytuk azt az erőteljes felütést, mellyel a könyvnyomtatás lendületet vett, vagyis a Biblia nyomtatását. Ehhez csatlakozik az egyházi adminisztráció igénye, mint Corsten mondja: a legkülönfélébb fajtájú „hivatali nyomtatványok”-ra, búcsúcédulákra, papi, vagy egyházi hirdetményekre, vagy például teológiai traktátusokra, a beavatottaknak, tudósoknak és oktatóknak szóló tárgyakra. Mindezek az *ars artificialiter scribendivel*, a kézműves másolóművészettel (vagyis a nyomdai eljárással) – intencionálisan egy kiegészítő mesterséggel – egyszerűbben, olcsóbban és nagyobb számban voltak előállíthatók, mint a középkori írók és másolók mégoly nagy seregének munkásságával.

* Weyrauch, Erdmann: Der Buchdruck des 16. Jahrhunderts. Prolegomena zur Genese des „typographical man”. In: Das Buch in Praxis und Wissenschaft. 40 Jahre Deutsches Bucharchiv München. Eine Festschrift. Hrsg. von Peter Vodosek. Wiesbaden, 1989, Harrassowitz. /Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, Bd. 25./ 683–700. – A szerző a „typographical man” terminuson a könyvnyomtatással létrejött kultúra korszakának emberét érti.

A könyvnyomtatás és az egyetem – ez utóbbi a beavatottak másik nagy intézménye – összhangja nem lehetett olyan egyértelműen szoros, még ha a 15. században – Greifswald kivételével – falain belül minden német egyetemi város könyvnyomtató műhellyel rendelkezett is. Fölöttébb meglepő, hogy például a hét szabad művészet és a teológiai fakultás 240 professzora közül, akik 1500-ig Kölnben tanítottak, csak tizenkettő találta meg az utat a nyomdához. Eme alma mater 80 birodalmi tudósából csak négy adott egy vagy két művet nyomdába. Az a belső igény, hogy használják az új eszközöket, úgy tűnik, nem jutott különösebben kifejezésre – persze meghallgatták-e valaha is a német professzorok a fű növéstét!? Csak a 16. században változott a helyzet, főként azokban a városokban, melyekben újonnan alapítottak egyetemet, például Wittenbergben vagy 1502-ben az Odera menti Frankfurtban, 1527-ben pedig Marburgban. Emellett egyébként is különbséget kell tennünk egy egyetemi város könyvnyomtató műhelye és egy vagy több nyomdásznak az egyetem által történt meghívása között.

„Azzal, amit nyomtatniuk kellett”, a disputációkkal, disszertációkkal, mindenféle ünnepélyes alkalomra való carminával, doktorrá avatási rendekkel stb. – írja körül Corsten a szituációt – „aligha büszkélkedhettek”.

Bár a korai könyvnyomtatás és az egyházi igazgatás közti összefüggés történetileg belátható, a kapcsolat a kor tudós intézményeivel inkább laza és határozatlan; kétségtelenül bizonyos tehát, hogy a könyvnyomtatás kezdetől fogva városi mesterség volt. Város nélkül nincs könyvnyomtatás, mondhatnánk a reformáció egy historiografikus tézisének fordulatával. Jóllehet maguk a városok egyben az egyházi igazgatás székhelyei voltak, de egyetemek is csak itt működtek. Egy könyvnyomtató műhely alapításakor mégis a városi települések más funkciói és teljesítményei voltak mérvadóbbak, sőt döntőbbek. Csak a városokban állt rendelkezésre tőke, csak a városokba települtek le a kereskedők távoli országokig terjedő értékesítési lehetőségekkel, csak a városok csináltak piacot annak számára, amik a nyomtatott könyvek mindig és kiváltképpen voltak: áruk, termékek, melyek többé már nem úgy készültek, mint a középkori kéziratok, fáradságos, időrabló és költséges módon, legtöbbször megrendelésre, hanem raktárra, „tömegtermékként” állították elő, egy alapvetően névtelen vevőkör számára.

Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* című, 1470-ben Kölnben nyomtatott – ma így mondanánk – tudományos kézikönyve nyomtatásának a teljes előállítási költsége – ahogy kiszámolható – összesen 100–120 guldenre rúgott, amit hónapokon keresztül előre le kellett tenni, amíg csak a befektetett összeg a készlet eladásával meg nem térült. 100–120 gulden, ennyi volt körülbelül két kisebb városi ház vételára. A könyvek nyomtatásakor – és ezt a szellemtudományok túlságosan is szívesen elfelejtik, vagy figyelembe sem veszik – kezdetől fogva egyre inkább egy könyvnyomtató műhely berendezésé-

hez, vagy működtetéséhez szükséges anyagi eszközök felhajtásának kérdése áll előtérben, és kevésbé az intellektuális, kulturális vagy tudományos haladásért tett fáradozás. Már Carl Wehmer megfigyelte, hogy a korai nyomdászok, tehát az inkunábulumok korának nyomdászhai, végnélküli, kimerítő harcot folytattak a pénzért. Gutenberg csak az első és legközismertebb képviselője ennek a művészetnek, aki végül áldozatául esett eme harcnak. Pénzt igényelt a nyomdászmuhelyre és annak felszerelésére, pénzre volt szükség a termeléshez, miközben a papír költségei - Bartholomaeus Anglicus enciklopédiája esetében több mint 15 000 ív - jóval inkább beleszámítottak a könyv árába, mint például a szedőre, a nyomdászsegédre és a korrektorra fordított költség. A késő-középkor és a korai újkor - olyan korszak, melyet nem ok nélkül nevezünk „korai kapitalizmusnak” - városa volt a könyvnyomtatás tényleges élettere.

Ha tehát a város a korai könyvnyomtatás döntő élettereként határozható meg, akkor felmerülhet a kérdés, vajon ténylegesen a többség, vagy pontosabban fogalmazva: a Német Nemzet Szent Római Birodalmában ez a két- vagy háromezer kitüntetett város egy vagy több nyomdász fölött rendelkezett-e. Kérdésünk ilyen formában abszurd. A megjelölt számnak alapul szolgáló definíció szerint városnak számított minden egyes hely, amelynek alkotmányjogi státusza városjogi minősítéssel bírt. A legtöbb e települések közül a kortársak tudatában is csak szánalmas fészkek lehetett, néhány száz lakóval. A tanulmányunkban használt „város” terminust csak néhány száz településre illik. A városi települések e típusának számát körülbelül 300-400-ra becsüljük.

Hogyha ezt a vonatkozási mértéket vesszük alapul, akkor Josef Benzing még mindig mérvadó könyvnyomtatási jegyzékének vizsgálata szerinti eredmény meggyőző. Benzing összesen 198 16. századi várost jegyez fel, melyek polgárai a város falain belül rövidebb, vagy hosszabb ideig, legjobb esetben pedig folyamatosan az egész századon keresztül rendelkeztek egy könyvnyomtató műhellyel, vagy több nyomdával. A 16. századi könyvnyomtatás geográfiájának döntő kérdése ezért a tér-időbeli eloszlás és elterjedés problémája.

Ha e probléma felvázolásakor a felnémet nyomdávárosokra szorítkozunk, e megszorítás tárgyilag csak úgy fogadható el, eltekintve most a helyi különlegességektől - ahogyan azok például Kölnben vagy Hamburgban adottak voltak - az alnémet nyelvjárásban történő nyomtatás a század összes könyvtermeléséhez mérten elenyészően csekély volt. Borchling és Claußen az alnémet nyomdatermékekről készült kiváló bibliográfiájában pontosan 2335 alnémet kiadást nevez meg. Az alnémet nyomdai produkció e sajátos kiszámítása alapján, amely a VD 16* ezer tételes szűrőpróbáján alapul, a nyomtatványok

* A német nemzeti bibliográfia 16. századra vonatkozó retrospektív sorozata: Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. - VD 16 - Hrsg.: von der Bayerischen Staatsbibliothek in München

1,9%-a bizonyult alnémet nyelvűnek. Végeredményben az alnémet nyelvterület körülbelül 30 nagyobb helye közül tizenegy csak a 16. század végén, illetőleg a 17. században rendelkezett könyvnyomtató műhellyel (Husum, Wismar, Stendal, Brandenburg, Osnabrück, Goslar, Göttingen, Oldenburg, Greifswald, Güstrow, Paderborn). A reformációval időbeli és feltehetően okozati összefüggésben is csak hat alnémet városban kezdett el kézisajtó dolgozni (Kiel, Bremen, Emden, Stettin, Hannover és Dortmund) és mindössze öt helyen (Rostock, Magdeburg, Lübeck, Lüneburg és majd Hamburg) nyomtattak Alsó-Németországban az inkunábulumok korában. Magából Hamburgból - mely formálisan az elsőbbségekhez ötödikként vehető hozzá - mindezülig csak egy részére bomlottan fennmaradt teljes nyomtatványt ismerünk az 1491-es évből. A reformáció kezdetéig, amikor az úgynevezett eretnek kézisajtó két év alatt 16 nyomtatványt adott ki, itt csak egy bő tucat nyomtatott mű mutatható fel. Ezzel alapvetően az az időbeli-geográfiai tagolódási séma igazolódik be, amit Virgil Moser már 1951-ben a kora-újkorai német nyelvről írt grammatikájában bemutatott:

- A 15. század utolsó harmadában a könyvnyomtatás súlypontjának centruma Dél-Németországban, Straßburgban (Strasbourg), Bázelen, Augsburgban és Nürnbergben van.

- A 16. század 20-as éveiben Közép-Németországban új centrum fejlődik ki, mindenekelőtt Wittenbergben, a reformáció híveinek nagyteljesítményű és ösztönző erejű könyvnyomtató műhelyeivel, mint Johann Grünberg, Melchior Lotter, Georg Rhau, Hans Weyß, Peter Seitz, Johann Krafft, aki különösen Biblia-nyomtatóként szerzett nevet és vagyont. A wittenbergi nyomdászok modernsége mellett szól, hogy már idejekorán egyfajta kartellt alapítottak, amellyel a piacot, ahová legnépszerűbb szerzőjük, Luther tört be, megpróbálták hasznosan felosztani.

- A 16. század második felében - „végre!”, sóhajtunk fel - Frankfurt am Mainnal nagy könyvkereskedő centrum lép előtérbe, és vele együtt ismét a régi birodalom nyugati része. Habár itt a város híres vásárain mindig is kereskedtek könyvekkel, és az új termékek átrakódóhelyeként a Majna-parti város Európa minden egyes kereskedelmi központjával felvette a versenyt. De csak id. Johann Eichhornnal (aki Nikolaus Wolrab nyomdáját vette át 1549-ben), fejlődött ki a birodalmi város nyomdacentruma is. 1572 körül Eichhorn négy sajtóprésszel nyomtatott és 18 segédet foglalkoztatott; ez a mai mérce szerint nagyüzemnek számít.

A 17. század első ötven évében, az általános hanyatlás korában, a közép-német terület konkurenciája ismét hatásossá válik. A nagy, jelentős termelővá-

in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.:) Irmgard Bezzel. Bd. 1- . Stuttgart, 1983- .

rosok sorába lépett Lipcse, és egyre inkább elvitatta Frankfurt am Maintól a kereskedelmi metropolis rangját.

Beszélnünk kell röviden egy egyedi, kivételes esetről. Húsz évvel Gutenberg találmánya után, amikor Ulrich Zell Kölnben elkezdett nyomtatni (a Rajna-parti város tehát az egészen korai nyomdászvárosokhoz csatolható), a 16. századi püspöki városban több mint 90 nyomdatulajdonos dolgozott. Körülbelül 4000 nyomtatott művet állítottak itt elő, melyek nyelvtörténeti szempontból is szokatlan eloszlást mutatnak. Körülbelül 480 nyomtatvány jelent meg alnémet nyelven, főként a század első felében. Velük szemben körülbelül 1000 felnémet nyomtatvány áll. A „maradékot” – közel 2500 tételt – a nem német, túlnyomórészt latin nyomtatványok teszik ki (százalékban: 12%, 25% és 63%). Ezért a kölni nyomdászok magas összlétszáma és számos terméke ellenére a nyelvtörténészek jogosan állapították meg e város viszonylag csekély közvetlen hatását az újfelnémet írott és nyomtatott nyelv kiművelésére és rögzítésére.

Ha a könyvnyomtatást, mint a 16. századi fejlődés vívmányát, elfogadható és vizsgálható módon akarjuk meghatározni, és ha egy új társadalmi és kulturális rendszer e századbeli keletkezésének kérdésére választ akarunk kapni, akkor nemcsak a nyomtatott könyvek előállításában bekövetkezett geográfiai, technikai vagy folyamatszerű változásokra kell tekintenünk.

A könyvtörténetést sokkal inkább a mennyiség problémája izgatja, a nagyságrend teszi lehetővé a kérdésnek jelentőségéhez méltó vizsgálatát. Nemcsak azt akarjuk tudni, hol állítottak elő nyomtatott műveket, mit és hogyan nyomtattak – ennek többhelyütt utána lehet olvasni –, hanem azt is, és főként azt: mennyit. Minden eszköz hatékonyságát – *sit venia verbo* – a bekapcsolódók aránya élteti.

A konjunktúrák alábbi típusának kedvező ez a korszak. A 16. századi könyvészet történetének sokrétű, egyes eredményeiben alig áttekinthető kutatása egy új paradigma küszöbén áll, amennyiben a kutatási és módszertani hiányosságok most is kínosan megmutatkoznak.

Mintegy másfél évtizede dolgoznak a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban és a Bayor Állami Könyvtárban, Münchenben a VD 16-on. A rövidítés jelentése: „a 16. század német nyelvterületen megjelent nyomtatványok jegyzéke” arra a kísérletre utal, mely különböző eljárásokkal legalább megközelítőleg szeretné az évszázad összes nyomdatermékét bibliográfiai pontossággal feltüntetni. Ez egy kétségkívül nemzeti méretű és bibliográfiai szempontból elsőrangú művelődéstudományi tett. Az 16. század könyvnyomtatásában érdekeltek közül senki sem akarja nélkülözni azt a vállalkozást, amely a tervezett negyven kötetből már tizenkettőt publikált. De ez egyben módszertani könyvnyelvműség is, mert a nagy-, közepes- és mikroszámítógépek korában úgy tűnik, véglegesen lemondtak arról, hogy a bibliográfiai információkat a gép számára

olvashatóvá tegyék. A könyvtáros és a bibliográfus kevésbé, ám a könyvtörténész már szenvedélyesen felróhatja a felelősöknek megbocsáthatatlan hanyagságukat.

Mindenesetre a VD 16 munkálatainak eddigi eredményei alapján a ténylegesen a 16. században publikált nyomtatványok számát 140 000–150 000-re tehetjük. Ebből 90 000-et lehet a VD 16-ban bibliografikusan kimutatni. Ha segítségül hívjuk a tudományosan felülvizsgálható, azaz megbízható információkat a kiadás méreteiről, akkor felbecsülhetjük a 16. század nyomtatott könyveinek valószínűsíthető teljes számát. Minden becslésnek, így a miénknek is megvannak a bizonytalanságai. Ezeket gondosan, a lehetőségekhez mérten meg kell nevezni és ki kell küszöbölni. Az újabb könyvtörténeti kutatások legvitatottabb kérdéseire tartoznak azok az adatok, melyek az újkorban nyomtatott könyvek kiadásának feltételezhető méreteiről árulkodnak. Jó okunk van arra, hogy tételenként 500, 600 vagy 700 példányból induljunk ki. Az itt következő megfontolásokhoz a 600-nál maradok. Sok esetben elmaradt a kiadványszám ettől, de vajon hányszor haladta meg?

Corsten, a téma egyik legjobb ismerője, *A könyves műveltség lexikona* (Lexikon des gesamten Buchwesens) 1986-os új kiadásában az inkunábulumok korának „példányszámát többnyire 100 és 300 példány” közé teszi, és így folytatja: „A 15. század vége felé az 1000 és még nagyobb kiadványszám már egyáltalán nem volt szokatlan”. Clemen és Weismann 1000 példány alatti átlagos kiadványszámból indul ki; Feuvre és Martin kiadványonként kb. 1500 db-ot feltételeznek. Philipp Gaskell, egyike a vezető angol analitikus nyomdakutatóknak, elmés megfontolások alapján tudta elfogadtatni ezt a feltételezést. Gaskell a papír és a befektetett gyártási eszközök költségeit, a szedők, a nyomdászok és a korrektorok költségeit és a tapasztalati alapon tájékozódó értékesítési lehetőségeket együtt vizsgálta és kiszámolta, hogy csaknem lehetetlen volt ezzel a faktorköteggel egy 1500-as példányszám példányonkénti költségének 90%-a alá szorítani egy példány költségeit, függetlenül attól, hogy egyáltalán hány példányt nyomtattak ki. Sikerült kimutatnia, hogy a 18. században, mely technikailag és piactörténetileg alapjaiban még ugyanolyan módon termelt, mint a 16. század, egy négyezres példányszámú kiadás egyetlen nyomtatott egységének költségei a kétezres kiadás példányköltségeinek 95%-át tették ki. Ez mégis azt jelentette, hogy a még nagyon olvasott szerzőknél és nagyon keresett tételeknél is olyan gazdasági határai voltak a példányszám növelésének, melyek csak ritkán haladták meg az 1500 darabból álló kiadást. Az általunk feltételezett kiadásonkénti átlag 600 példány inkább azért hamis, mert elmarad a valóságtól, mint valami számtani bűvészkedés. Ebből az következik, hogy a 16. században hetven- és kilencvenmillió közti példányban állítottak elő nyomtatott könyvet – ez több, mint ahány ember a század folyamán a régi birodalom területén összesen élt.

Ebből továbbá az is következik, hogy a VD 16 1000 tételes mintájából átlagosan öt-hat nyomtatott ívből álló ívterjedelem adódik - a nyomtatott ív pedig az a mértékadó munkaegység, mely a nyomtatás későbbi formátumából adódó oldalszámtól függetlenül egyedül bír jelentőséggel. Minden, ami ebből következik, már csak játék a zsebszámológéppel: 480 millió nyomtatott ív = 1 millió rizsma (a papírra alkalmazott, a korban szokásos csomagolási és kereskedelmi egység) = 1,2-1,5 millió gulden papírköltség, vagyis összesen 2,5-3 millió gulden a könyvgyártás önköltsége a században. Ez körülbelül 40 000 ház értékét képezi, ahogy Köln - ténylegesen mintegy 6000 ház volt itt - vagy Hamburg utcáin álltak, vagy 18 000 protestáns lelkipásztor átlagos évi jövedelmét a század közepéről. A közel 60 nyomtatott ívre három embernek, egy szedőnek és a sajtóprésnél két nyomdásznak legalább egy munkanapot kellett fordítania. 70-90 millió nyomtatott könyv mögött tehát kb. 24 millió munkanap bújik meg.

Tegyünk ellenpróbát!

1. lépés: Benzing alapos - de bizonyára nem egészen teljes - nyomdászati lexikona a 16. században mintegy 1500 nyomdászt tart számon. A kor szokásos könyvnyomtató műhelyéhez, rendezett munkafolyamat esetén sajtóprésként - a nyomdatulajdonosok többsége valószínűleg csak egyet alkalmazott, mindenesetre én ebből az átlagból indulok ki - három emberre volt szükség. Így elsikkasztottuk egyrészt már a formavágót, az öntőt, a korrektort vagy korrektorokat is, akik közül a két elsőként említettnek nem minden nyomtatásnál kellett tevékenykednie. Elsikkasztottuk másrészt például Johann Eichhorn (Frankfurt am Main), vagy a nürnbergi nagy nyomdász és kiadó, Anton Koberger üzemének személyi állományát, akik időnként több mint száz szedőt, nyomdászt, korrektort, illusztrátort és könyvkötőt foglalkoztatott. Csak a személyi „alapfelszereltséget” tekintve, a 16. század kimutatott könyvnyomtató műhelyeinek személyzete kb. 6000 alkalmazottat számlál.

2. lépés: Corsten Bartholomaeus Anglicus enciklopédiájáról kiderítette, hogy a valószínűsíthető napi teljesítmény alkalmazottanként kb. 20 nyomtatott ív körül lehetett. 250 napra vonatkoztatva (ennyit volt szokásos a 16. században egy évben dolgozni), a nyomdaipar 6000 foglalkoztatottjára évente kerek 30 millió nyomtatott ív jut.

3. lépés: Végül, ha feltételezzük, hogy minden szedő, vagy nyomdász csak kb. 15 évig dolgozott, akkor valószínűleg 450 millióra tehetjük az egy évszázad leforgása alatt előállítható nyomtatott ívek számát.

Kétségtelen, hogy az alkalmazott „számítások”, a kutatás állása és fejtegetéseim jellege okán főleg csak feltételezések, kritikus fejekben valószínűleg nem többek, mint spekulációk. Egyes tényeket vonatkoztatnak egymásra, melyek ideiglenesen - a VD 16 és annak könyvtörténeti mennyiségi analizisének lezárásáig - még jó néhány bizonytalanságot tartalmaznak. Másrészt viszont az egyes tények funkcionális viszonyítóképessége a korabeli nyomdamívesség és nyomdaipar, valamint technikai, gazdasági és személyi aspektusai ismeretének állása alapján éppoly kevésbé ingatható meg. A könyvtörténeti kutatás pillanatnyilag arra hivatott, hogy a becsléseket ideiglenes végeredményekre cserélje fel, ami valószínűleg az extrapolációk trendjéhez tartozik. A továbbiakban már nem vonhatjuk kétségbe a 15-16. században bekövetkező, a mennyiségen alapuló minőségi ugrást. A publikált tételek száma kb. ötszörösére, a nyomtatott példányoké pedig kb. ötvenszeresére nőtt. A kor mértékével mérve a 16. században a tömegével nyomtatott könyv médiummá, tömegmédiummá vált.

A könyvnyomtatás-történet historiográfiájának módszertani, fogalmi és analitikus hiányosságára jellemző, hogy ez, a 16. század nyomdászatának fejlődése és megítélése szempontjából központi fogalom csak 1981-ben vált a kutatás tárgyává. Az 1980-ban Tübingenben megrendezett nemzetközi szimpozium eredményeként a rendezvényen elhangzott hozzászólásokat a *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit* (Röpiratok mint a reformáció korának tömegtájékoztatási médiumai) címmel publikálták. A röpiratok, mindenekelőtt a reformáció első éveiben keletkezettek, valóban a nyomtatványok azon típusának tekinthetők, melyek különösen szembetűnően demonstrálják a könyvnyomtatás megváltozott minőségét. Ezért szeretnék még a tömegkommunikációs eszközöknek ezzel a korai formájával is foglalkozni. Talán megengedhető, ha először közelebbről behatároljuk azt az időpontot, melyben az új médium tulajdonképpeni minőségi áttörése bekövetkezett. Másodszor: éppen a röpiratok képezik az átmenetet az évszázad másik mozgalomához, amely a modern világ születését mértékadóan alakította, vagyis a reformáció folyamatához, vagy általánosabban fogalmazva, egy addig egydimenziós eszmevilág ideológiai differenciálódásának folyamatához. Harmadszor: a röpiratözönnel érvényesül először a nyomtatott könyv karakterisztikus alakváltása, a formátum kisebbé válása, és ez az eladási ár csökkenését jelenti. A könyvnyomtatás új minőségének jellemzéséhez a röpiratokat főképp azért alkalmazhatjuk paradigmaként, mert ez a típus a 16. század elején még in nuce „a kommunikációs folyamatban számunkra egyáltalán lehetséges funkciók teljes spektrumát betöltötte”, azokat a funkciókat, melyeket a periodikus sajtó

1600 körüli létrejötte után részben az új újságok vettek át.

Először is képzeljük el a tényeket! 1501 és 1530 között körülbelül 8000 röpirat jelent meg, részük az összprodukcióból a század kezdetétől kb. 1517-ig csak 0-0,5%-ra rúg. 1517 után, tehát a reformációs mozgalom nyilvános fellépése óta, részesedése gyorsan, már-már drámaian szökkent a magasba, hogy csúcspontját 1523-24-ben 16%-kal érje el. A szerencsétlen kimenetelű parasztháború után eszközként az arány majd 1527 és 1530 között a röpiratok részesedése a nyomdai termelésből 4-5% körüli egyensúlyra állt be. Hogyan magyarázhatók ezek az arányok?

Kézenfekvő, hogy közvetlenül magának a reformációs mozgalomnak agitációs és kommunikatív szükségleteire és szükségszerűségeire utaljunk. Miután Dickens már 1974-ben találóan *urban event*ként (városi jelenségként) jellemezte a reformációt - emlékezzünk csak arra, hogy a könyvnyomtatás, mint olyan, szintén városi jelenség volt -, a reformációtörténeti kutatás nemrégiben valóban hangsúlyosan és tömören fogalmazott: „Könyvnyomtatás nélkül nincs reformáció”. A feltételrendszer azonban komplexebb. A röplapoknak a nyomdatermékek piacán betöltött különleges szerepük a valóságban ugyanis nemcsak az általuk közölt agitatív tartalom miatt, hanem sokkal inkább két különböző, de jellemző funkció átfedésén: egyfelől kemény fegyverek voltak a megújulásért - ez a reformátorok intenciója -, illetve a középkor rendjének szétrombolásáért vívott harcban - így érvelnek a mai historikus szemlélők; másrészt azonban magasan profitáló áruk voltak, melyek az adott történelmi konstellációban félelmetesen nagy - hogyan is nevezzük -, termékdinamikát bontakoztattak ki. Az egyik funkcionális faktor elgondolhatatlan a másik nélkül; összeadódva, már-már hatványozottan egészítik ki egymást.

Az áru jellegében mutatkozó külső különbségek más, korábbi nyomdatermékekkel szemben, nyilvánvalóak: általában kisebb a méret, sokkal rövidebb az előállítás ideje, jelentősen csökkent az előzetes befektetések - betűanyag, papír - tőkeszükséglete. Azonnali amortizációt ígérve az ideális termék példáját állították a kisebb, kevésbé tőkeerős műhelyek elé; sok „jövevény” számára egy új, izgalmas és sokatígérő mesterséget kínáltak. Az a tömegpiac, melyet a röplapok vettek célba, alakítottak ki és amelyre ezeket egyáltalán szánták, megengedte majdnem minden, a nyomtatványok formájával és minőségével szemben támasztott addig hagyományos igény elhanyagolását, olyannyira, hogy a röplapokat még a kopott betűállománnyal berendezett nyomdák is eredményesen gyárthatták. Ezeknek a „nyomtatott médiumoknak” a gyártása tehát különösen alkalmas volt saját könyvnyomtató műhely alapítására. Még nagyobb üzemekben is fontos gazdasági faktort képeztek a röpiratok és röplapok, nem utolsósorban a szabad kapacitások kihasználásával.

A reformáció előtti korszak könyvnyomtatásának legjelentősebb központjai tehát a röpirat-termelés regionális súlypontjai is voltak: Augsburg, Wittenberg, Straßburg (Strasbourg), Bázél, Lipcse. Mindenekelőtt Wittenberg köszönhette döntően a röpiratok előállításának nyomtatóműhelyek közti felemelkedését és rangját. Ezen kívül a gyártástechnikai feltételek, úgymint a halatlan méretű kereslet, szinte szédületes utánnomási aktivitást provokált és tett lehetővé. Hans-Joachim Köhler, aki jelenleg a reformáció röpiratainak legjobb ismerője az NSzK-ban, ezt egyfajta „hógolyó-effektusnak” nevezte. A parasztfelkelés közismert „12 cikkely”-ét például az 1525-ös évben tizenöt különböző város – Straßburgtól (Strasbourg) Breslauig (Wrocław), Magdeburgtól Zürichig –, legalább 24 kiadásban nyomtatta ki. Természetesen, és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, ez a több ezer példányszámos tömegtermelés elgondolhatatlan lenne egy felbolygatott, szóra és véleményre éhes piac mohó és hisztérikus kereslete nélkül. Ha a reformáció-kutató azt tapasztalhatta, hogy „könyvnyomtatás nélkül nincs reformáció”, akkor a könyvtörténész a legjobb érvekkel hajlik az ügyes megfogalmazás megfordítására: reformáció nélkül nincs könyvnyomtatás, legalábbis tömeges könyvnyomtatás. A röpiratok és röplapok éppen ily erősen igényelt véleménybefolyásoló hatáspotenciáljuk miatt voltak sui generis nyomtatványok, melyek az egyik, ha nem a legfontosabb bába szerepét töltötték be a Gutenberg-galaxis születésénél.

Köhler feljegyzései szerint a népnyelven íródott szövegek gyártásának lavinászerű emelkedésével (700% nagyságrendben) a mintegy 28% német nyelvű és 72% latin nyelvű röpirat aránya három éven belül tökéletesen megfordult: 74% felett nyomtattak német és már csak szűk 25%-ban latin nyelvű szövegeket. 1522-ig ennek az irodalomnak az összprodukciójában való latin részesezés szűk 20%-ra csökkent; három teljes év alatt háromnegyed részről csaknem a jelentéktelenségbe zuhant. Aligha van jelentősebb bizonyíték arra, milyen hatalommal rendelkezett a helyesen szédett szó a kortársak tudatában, legyen az kimondva vagy kinyomtatva.

A reformáció aztán a század során a birodalmi jog és a választófejedelmek érdeke révén hamarosan háborúval és a teológia dogmatizálásával ért véget. Ennek következményeképpen normalizálódott a nyomtatásban felhasznált nyelvek viszonya: vegyük még egyszer alapul 1000 tételes mintánkat a VD 16-ból, mely az egész századra vonatkozik; bár ekkor újra a latint találjuk 52%-kal az élen, de a népnyelvi szövegek, vagyis ha mégis az inkunábulumok korához viszonyítunk, akkor a „modern” szövegek már 39%-kal következnek, (ebből 1,0%-kal részeseznek az alnémet nyomtatványok). A maradék 7% többnyelvű nyomtatványra, és 1% más nyelvű, mindenekelőtt görög szövegre oszlik.

A nyomtatványok külső formája is új szinten került egyensúlyba: a 16. század nyomtatott könyveinek már csak 7-8%-a jelent meg drága, tömegpiacellenes folio (ívrét) formátumban; a könnyen kezelhető, olcsóbb kvart- és ok-

távkiadások csaknem 90%-kal uralták a könyvpiacot (41% kvart, 48% oktáv); a duodecim és sedecim méretű miniatűr kiadások bő 3%-ot értek el.

A század első harmadának forrongása és a reformáció szilárd megalapozása után a személyes könyvszükséglet és a nyilvános, valamint privát könyvtulajdon döntő hatással volt a magasabb szintű iskolarendszerre, amely különösen a városokban növelte az olvasni tudók arányát, valamint az új vallás, a reformáció által meghatározottan irányult a nyomtatott könyvre, így tehát kiformálódott és stabilizálódott a könyvpiac. A kultúra új rendszere megtalálta saját struktúráját, a galaxist felosztották. A 18. századig, illetve a gépi nyomtatás megkezdéséig a 18. században, alapvetően már nem változtak a koordináták.

Az új médium külső jegyeinek alakulásához tartozik az az újdonság, mely a 16. században fejlődött ki, és kimondottan érvényesült is, tudniillik a címlapnak az az alakja, amelyhez máig hozzászoktunk. Egyházi szervek hivatali hatása és nyomása is részese volt ennek a fejlődésnek, bizonyára inkább olyan „rendpolitikai” motívumoktól vezettetve, mint cenzúra és kontroll-szükséglet, és nem attól a nézettől, hogy a bibliográfiai egyértelműséget mozdítsa elő.

Az első, fogalmaink szerint teljes címmel rendelkező, általam is ismert könyvet az 1500-as évben Wolfgang Stöckel könyvnyomtató műhelyében nyomtatták. A Johann von Glogau magiszter tollából származó *Exercitium super tractatus parvorum logicalium Petri Hispani* Stöckel-féle kiadása a könyvcímen kívül tartalmazza a szerző nevét, informál a nyomdászról, a nyomtatás helyéről, a terjesztőről és a megjelenés évről. Csak a fejléckód és az ISBN hiányzik. 1520 körül a címlap ebben, vagy kevésbé variált formában a könyv szilárd tartozéka lesz. Ez azonban nemcsak a nyomtatvány azonosítására szolgált: hirdetés, ismertetés és reklám volt egyszerre, gyakran cégtábla formájú. A címlap sokszor igényes, helyenként buja díszítése szentenciákkal és jelmondatokkal, rímes címekekkel, fametszetekkel és nyomdajelekkel, tehát a díszek és a díszítőelemek teljes, művészettörténetileg jelentős repertoárjával, az egész századra nézve ugyan a virágzás és a hanyatlás fázisát élte meg, mégis sokoldalúan használt és variált standarddá lett. Néhány megszorítással érvényes ez más formai jegyekre is, melyeket itt közelebbről nincs módunkban tárgyalni; ilyenek a szignatúrák segítségével számozott ívek, vagy a lapok és oldalak számozása, a hasábcímek használata, tartalommutató vagy regiszter csatolása stb. A 16. század könyvnyomtatása még nem általánosan, de alapvetően megteremtette és máig meghatározta a médium alakját; formát adott neki és idézhetővé tette.

A 16. században nyomtatott könyv földrajzi elterjedése, tömeges termékévé válása és alakjának átalakulása nem elég ahhoz, hogy a Gutenberg-galaxist kellőképpen jellemezzük. Semmi esetre sem elegendő csak e médium tömegszerűségét és az ezáltal implikált népszerűségét kiemelni, ha megfelelően akar-

juk vázolni a problémáit annak a szociokulturális térváltásnak, mely a 16. században az új médiakultúrával bekövetkezett. Bár az új kommunikációs szituáció címzettjének elérését véleményem szerint a bemutatott adatokkal bizonyítani lehet, mégsem válaszoltuk meg ezzel a kommunikáció tartósságra beállított, azaz strukturálisan biztosított sikerének kérdését.

Megpróbálom röviden vázolni a problémát. Ehhez elsősorban a bielefeldi szociológus, Niklas Luhmann gondolataira támaszkodom. Az információterjesztő médiumok közt, melyek az emberiség történetének során a nyelv bázisán alakultak ki, a nyomtatott könyv az újkor küszöbén különös rangot vívott ki. A kommunikációs folyamat hatósugarának óriási kiterjedését alakította ki, ami visszahatott arra, hogy mi érvényesült a kommunikáció tartalmaként. A könyvnek mint maradandó médiumnak formai kötöttsége és potenciálisan mindenütt elérhető volta – összehasonlítva a beszéddel, ami interakcióhoz és emlékezethez kötött átadás –, növeli annak az esélyét, hogy a kommunikáció további kommunikációkhoz szolgálhat alapul, de egyben ezeket a lehetőségeket korlátozza is. Ezen felül, vagy emellett a könyv a meséket, véleményeket és információkat ténylegesen tároló jellege folytán e kézművesipar felé orientálódó és a kézimunkán alapuló korai modern társadalom lényeges médiumaként jelent meg. A nyomtatott könyv még a kommunikáció módját és jellegét is megváltoztatta. Már az írás, és aztán méginkább a könyvnyomtatás kieroszakolta a közlési folyamat és az információ közti egyértelmű differenciálódást. A közlési folyamat állandóan, vagy legalábbis rendszerint, saját indítékokat követ, például gazdaságiakat, vagy agitációsokat, és sohasem csak az információt szolgálja. Ez a különbség az, mely a könyvnyomtatás útján történő kommunikációt kialakítja, és elsősorban ez tartja mozgásban is. Ezt a tényállást nevezem én a médium kommunikatív kapcsolódási képességének. Az a kommunikáció, mely nem interakción alapul, ebben az értelemben a kommunikáció kommunikatívabb formája, mert csak időeltolódással enged reagálni. Egy röpiratot el kell olvasni, mielőtt agitációjának eleget tehetnénk; a katekizmust előbb meg kell tanulni, mielőtt a tízparancsolat tiltásai tartósan hatni kezdenének; Johann Eck ugyanolyan hatással csak könyvekkel tudott Luther könyveire reagálni. A könyv biztosítja saját reprodukcióját, amennyiben különböző, mindenkor korszecifikus témákat őriz meg és tesz helytől függetlenül reprodukálhatóvá, még ha a kommunikálók közvetlenül nincsenek is jelen, ahogy például beszélgetés közben. A szociális interakció már nem feltétele a társadalmi kommunikációnak, mint a szóbeliség által fenntartott kultúrákban. Luhmann, aki az ilyen témák mindenkori korszecifikus tartalékát kultúrának nevezte, ezt a jelenséget így írja le: „az írás és a nyomtatás lehetővé teszik, hogy az interakció rendszeréből visszavonulva, mégis messzire ható következményekkel kommunikáljunk”. Balgaság lenne azt állítani, hogy a nyomta-

tott könyvnek mint médiumnak e funkciója csak szociális előnyöket rejt magában. Az olvasó nem táncol, miközben olvas.

A szociológus absztrakciója szemléletessé tehető - például Luther 1521/22-es wartburgi „fogsága” idején keletkezett Biblia-fordítása példáján. Luther néhány hónapra visszavonult a reformációs mozgalomtól, és azzal, hogy írásra, azaz a könyvnyomtatásra mint kommunikációs formára szánta el magát, több címzettet nyert, és hosszabb időtartamra. Ez olyan fokú hatást tett lehetővé számára, melyet a közvetlen interakcióban a wittenbergi vártemplom prédikátoraként soha nem érhetett volna el. Másrészt visszavonulása az átmeneti elszigeteltségbe arra kényszerítette, hogy hallgatóinak távollétét és munkájának tartalmát szociológiailag is kifejezze: kommunikációs partnerét és tárgyát specifikus, a hatásosságot (és ez egyben fegyelmezettséget is jelent) megfontoló nyelvhasználatot kompenzálja, és a nyelvvel sok mindent megvilágítson, ami más esetben, a prédikáció szituációjában evidens lenne. Michael Giesecke a könyvnyomtatás feltalálása után nagyon tudatosan bekövetkező átállás eme folyamatát a német nyomtatott szakszövegek genezisének példáján hatásosan mutatta be.

Csak az írás és a nyomtatott könyv teszi lehetővé a további eljárásmodokat; ezeket rendeli Luhmann a „fait accompli technikájának” címszava alá. Az ember írásban olyan álláspontoknak és nézeteknek kötelezi el magát, melyeket közvetlen interakcióban esetleg nem tudna elkezdni, vagy véghezvinni. Mi egyebet tettek a vallási megosztottság korában íródott számtalan vitairat és polémia szerzői, ha nem ezt! Téziseket tartalmazó falragaszok nélkül nincs reformáció, mint ahogy árcédulácskák nélkül nincs sűrűdásmentes elárusítás. Szociológiai informátorunk beszámol arról a kísérletről, amikor egy üzlet tulajdonosnőjével hosszas tárgyalásokat folytatott egy tábla csokoládé áráról. Érvek helyett a hölgy mindig az árcédulácskára mutatott, melyre jól láthatóan nyomtatták rá az árat. A „nyomtatott fait accomplinak ez a technikája”, mely minden tudományos diskurzus határköve, megengedi, hogy az elkövetkező interakciókban az írótra vagy nyomtatottra utaljunk, azokról beszéljünk és rájuk támaszkodjunk, különösen akkor, ha konfliktusokra, vagy valami újra akarunk kilyukadni.

A könyvnyomtatás strukturálisan is megváltoztatja az olvasónak, a nyomtatott tömegtájékoztató eszközök befogadójának helyzetét. A 16. században az általános olvasási készség olyan csekély volt, hogy még gyakoriak voltak az interakcióhoz hasonló csoportos felolvasások. De, bár kevésbé észrevehetően, mégis kezdetlegesen a helyzet már ekkor is magára utalta az olvasót - hiszen szokás szerint nem a templomban, vagy a fogadóban olvasott, mert a nyomtatványok mindenki számára hozzáférhetőek voltak; s így szabadon, vagy hogy óvatosabbak legyünk: szabadabban dönthetett az olvasottak befogadása vagy elutasítása mellett. Jóllehet az olvasottak befogadása vagy elutasítása csak tu-

dattartalmakat alakít, mégis valószínűbbé teszi (valószínűbbé, mint olvasmányok nélkül), hogy a velük kapcsolatos kommunikáció másként végződik, mint a tényleges szituáció adta kommunikáció résztvevőjénél, különösen ha az olvasók feltételezni tudják, hogy kommunikációs partnereik is olvasnak, és az olvasott dolgok valóságátalma iránt megértéssel vannak. Az olvasással nemcsak egyszerűen „több tudás” áll rendelkezésünkre; ez a tény igen fontos a középkori tudásközvetítés exkluzív folyamatával való összehasonlításban. Az olvasás strukturálisan is más jellegű diszpozíciókat és esélyeket alakít ki a tudás feldolgozására. Az utóbbi években senki sem analizálta e jelenséget behatóbban – elsősorban a modern tudomány keletkezésére vonatkoztatva –, mint ahogy Elizabeth Eisenstein vizsgálta a *The Printing Press as an Agent of Change** című művében. A Gutenberg-galaxis születése egy olvasókultúra hajnala is volt. Mindazonáltal az újabb kutatás a 16. század városi népességének körében 10–30%-ra teszi az olvasási készséget, míg vidéken még generációkon át csak néhány százalék tudott effektíve olvasni. Olvasnunk kell, hogy informáltak legyünk, mint ahogy tudnunk kell ahhoz, hogy a tudást megtanulhassuk. Mi másból állna a képzés kihívásának lényege a modern kultúrtársadalomban?

* Magyarul részletek: A könyves kultúra. XIV–XVII. század. I. Válogatás az angolszász szakirodalomból. A tanulmányokat válogatta, a jegyzeteket írta: Monok István, Szabó Enéh. Szeged, 1992. 58–85.